

बुद्धाचा आचारधम्म

त्रिसरण
चार महासत्ये
पंचशील
अष्टांगमार्ग
दहा पारमिता
बावीस प्रतिज्ञा

डॉ. यशवंत मनोहर

लेखकाचे भूमोहित

AMMAHARAJA CHANDRAN

DR. YASHWANT MANOHAR

बुद्धाचा आचारधम्म

त्रिसरण
चार महासत्ये
पंचशील
अष्टांग मार्ग
दहा पारमिता
बावीस प्रतिज्ञा

डॉ. यशवंत मनोहर

हस्त

मिळवील जगण

१९७७-७८, १९७९-८०

विश्वाम्बर हस्त

महाराष्ट्र, नागपूर

युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर

BUDDHACHA ACHARDHAMMA

DR. YASHWANT MANOHAR

बुद्धाचा आचारधम्म

डॉ. यशवंत मनोहर

प्रकाशक

नितीन धनराज हनवते

युगसाक्षी प्रकाशन

राहुल अपार्टमेंट, प्लॉट १७२

बी, पहिला माळा, एफ ३

त्रिमूर्तीनगर, रिंग रोड, नागपूर - ४४० ०२२.

मो.फोन : ९८२२७००३२२

© डॉ. पुष्पलता यशवंत मनोहर

'लुम्बिनी', ४५ लोकसेवानगर, नागपूर - ४४००२२

दूरभाष : ०७१२ - २२३७६५६

मो. फोन : ९४२२१०२३९६

प्रथमावृत्ती : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जयंती

१४ एप्रिल २००६

संगणकीय अक्षर जुळवणी

संकेत कॉम्प्युटर्स, एन.आय.टी. संकुल क्र. ६३

हिल रोड, गांधीनगर, नागपूर - ४४००१०

मो. फोन : ९८२२६९७०४८

मुद्रक

रेणुका प्रिन्टर्स

अभ्यंकर नगर, नागपूर-१०

मुखपृष्ठ मांडणी

भाऊ दांडडे, नागपूर

मूल्य रू. १५/- फक्त

लेखकाचे मनोगत

'बुद्धाचा आचारधम्म' हे छोटेसे पुस्तक सुबुद्ध वाचकांच्या हातात देताना मला मनापासून आनंद होत आहे. या पुस्तकात बुद्ध धम्माच्या आचारशैलीशी संबंधित त्रिसरण, चार महासत्ये, पंचशील, अष्टांग मार्ग, दहा पारमिता आणि बावीस प्रतिज्ञा यांचे खुलासेवार स्पष्टीकरण देण्याचा मी प्रयत्न केलेला आहे. वरील सर्वच संकल्पनांचे आजच्या इहवादाच्या, बुद्धिवादाच्या आणि विज्ञानदृष्टीच्या प्रकाशात स्पष्टीकरण येणे आवश्यक आहे असे मला वाटले आणि मी या संकल्पनांना नव्या सांस्कृतिक संदर्भात उभे केले.

माझ्या इतर सर्वच पुस्तकांप्रमाणे हे पुस्तकही सुबुद्ध वाचकांना आवडेल असा विश्वास मला आहे.

आपल्याला विशुद्ध क्रांतीकारी मनांची गरज आहे. बुद्धिवादी, इहवादी आणि समतावादी मने वर्षा-दोन वर्षात निर्माण होत नाहीत. त्यासाठी वर्षानुवर्षे मशागत करावी लागते. जुने क्रांतीविरोधी संस्कार मनांनी कवटाळलेले असतात. अनेकांना या संस्कारांचे विसर्जन करणे अडचणीचेच जाते. जुने क्रांतीविरोधी संस्कार जपू पाहणारी मने आपल्याला विरोधही करतात. ही मने क्रांतीविरोधी श्रद्धा आणि आचारविचारही सोडीत नाहीत आणि नव्या क्रांतीविचारांशी नाते जोडणेही त्यांना आवश्यक वाटत असते. हे समरसतेचे मानसशास्त्र मोठे विघातक आहे. हे मानसशास्त्र बदलण्यासाठी क्रांतीच्या विशुद्ध तत्त्वज्ञानाचा आवाज सतत गर्जना करीत धावत राहिला पाहिजे.

सुबुद्ध वाचकांना यादृष्टीने ही पुस्तिका मोलाची वाटेल असा विश्वास मला आहे.

नागपूर :

दिनांक : बुद्ध जयंती :

१३ मे २००६

(डॉ. यशवंत मनोहर)

तार्किक शिक्षण

अनुक्रमणिका

लेखकाचे मनोगत

१. त्रिसरण : बुद्धिवाद्यांसाठी तीन अनुसरणे
२. चार महासत्ये : दुःखांच्या गणिताचे अचूक उत्तर
३. पंचशील : धम्माची आदर्श आचारशैली
४. अष्टांगिक मार्ग : इहवादी धम्मदृष्टी
५. दहा पारमितांची बेरीज : धम्ममानव
६. बावीस प्रतिज्ञा : धम्मराष्ट्राचे सम्यक संविधान

(तार्किक शिक्षण विभाग)

त्रिसरण : बुद्धिवाद्यांसाठी तीन अनुसरणे

“ बुद्धं सरणं गच्छामी
धम्मं सरणं गच्छामी
संघं सरणं गच्छामी ”

ही तीन अनुसरणे सामान्यतः सर्वच बौद्ध बांधवांना माहीत आहेत. अनेक लोक 'सरणं' चा 'शरणं' असा उच्चार करतात. 'सरणं'चे 'शरणं' झाले की,

मी बुद्धाला 'शरण' जातो
मी धम्माला शरण जातो
मी संघाला शरण जातो

अशी शरणसाखळी तयार होते. शरण जाणे म्हणजे वर्चस्व कबूल करणे. त्याची दया भाकणे. आश्रयाला जाणे. 'शरण जाणे'चा अर्थ असा वरीलप्रमाणे होत असेल तर 'अत्तदीपभव' चे काय ? हे तर बुद्धानेच सांगितलेले आहे. आणि तो तर त्याने सांगितलेला मानवी जीवनाचा परम आदर्श आहे. 'अत्तदीपभव'चा एक अर्थ स्वतःचा मार्गदीप स्वतःच हो. परावलंबी राहू नको. संपूर्ण हो. कोणाचा भावनिक, वैचारिक, आर्थिक आश्रित होऊ नकोस. म्हणजे या संदर्भात कोणाचे वर्चस्व, कोणाची एकाधिकारशाही मानू नको असे तर बुद्धच सांगतो आहे.

पण त्रिसरण मात्र बुद्ध सांगत नाही. 'मी बुद्धाला शरण जातो' असे विनम्रतेचे परमशिखर असलेला बुद्ध सांगूच शकत नाही. याचा अर्थ त्रिसरण हे बुद्धाच्या नंतर तयार झालेले आहे. आणि नंतरच्या लोकांनी बुद्धाला शरण जाण्याचे हे सूत्र मांडले आहे. तेव्हा 'त्रिशरण' हे बुद्धाने सांगितले नाही हा आपला पहिला मुद्दा आहे.

माझा दुसरा मुद्दा 'शरणं' या शब्दाऐवजी तिथे 'सरणं' शब्द असावा. आणि 'सरणं' चा अर्थ अनुसरणे असा घ्यावा हा आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी आपल्या धम्मदीक्षेच्या वेळी केलेल्या भाषणात सरणत्तयं म्हणजे तीन अनुसरणे असेच शब्द वापरले आहेत. आणि 'सरणं' असाच शब्द कटाक्षाने वापरला आहे. (खंड : १८, भाग : ३, पृ. ५०८) अनुसरणे याचा अर्थ 'मी बुद्धाने, धम्माने वा संघाने सांगितले त्याप्रमाणे जगण्याचा निष्ठापूर्वक प्रयत्न करतो असा आहे. हे करणे म्हणजे धम्माचे अनुसरण करणे होय. तेव्हा या अनुसरणामध्ये

डोळसपणा आहे. अंधपणा नाही. चिकित्सा आहे. 'एहिपस्सिको धम्मः' असे बुद्धही स्वतः म्हणाला होता. म्हणजे विचार करा, चिकित्सा करा, सद्सद्विवेकाला पटले तरच स्वीकारा असा त्याचा अर्थ आहे. याचा अर्थ बुद्ध विचारस्वातंत्र्याचा पुरस्कर्ता आहे. मुक्तविचाराचा तो उद्घोषक आहे. 'सरणं'चा अर्थ उजेडाचे अनुसरण करा. गतीचे-प्रगतीचे, सब्बं अनिच्चंचे म्हणजे परिवर्तनाचे अनुसरण करा असा त्याचा अर्थ आहे. याचा अर्थ बुद्धी बाजूला करून, स्वतःची बुद्धी विझवून मला, धम्माला वा संघाला शरण या असे बुद्ध कसा म्हणेल ? अतदीपत्वाचा आदर्श सांगणारा बुद्ध त्याला काय वा इतर कोणालाही काय लोकांनी शरण जावे हे सांगेलच कसा याचा विचार सुज्ञानी करावा असे मला नम्रपणे वाटते.

आता यानंतरचा मुद्दा : त्रिसरण हे बुद्धाने स्वतः सांगितले ही बाब आपण डोक्यातून काढून टाकाल्या हवी आणि सरणं चा अर्थ आपण डोळसपणे अनुसरणे असा घेतला तर फक्त धम्माला मी अनुसरतो एवढे म्हटले तरी पुरे आहे. कारण 'धम्म' बुद्धानेच सांगितला आहे. धम्म हा बुद्धाचा मानवी जीवनाच्या संपूर्ण सुखाचा, ज्याने त्याने स्वतःचे निर्माण करण्यासंबंधीचा; ज्याने त्याने अतदीप होण्यासंबंधीचा प्रयोग आहे. महाप्रयोग आहे. आणि संपूर्ण जीवनाचा अभ्यास करूनच बुद्धाने हे नवनीत काढले आहे. जे बुद्धाला म्हणायचे आहे ते धम्मात आहे. आपला उत्तराधिकारी म्हणून कोणा व्यक्तीची निवड बुद्धाने केली नाही. आपला उत्तराधिकारी नेमण्यास त्याने नकार दिला आणि त्याचे कारण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी स्वच्छपणे सांगितले आहे ते असे -

“धम्म हाच आपला स्वतःचा उत्तराधिकारी असे त्याचे प्रत्येक वेळी उत्तर असे.

धम्म हा स्वतःच्या अंगच्या सामर्थ्यानेच जगला पाहिजे. त्याच्या मागील माणसांच्या सत्तेने नव्हे.

ज्या धम्माला जगायला पाठीमागे माणसांच्या सत्तेचे बळ लागते तो धम्मच नव्हे.

धम्माला सत्ता चालावयास प्रत्येक वेळी, संस्थापकाचे नाव घेणे आवश्यक भासत असेल तर तो धम्मच नव्हे.”

'बुद्ध आणि त्यांचा धम्म' या ग्रंथात पृ. १६८-१६९ वर हे स्वतः डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनीच सांगितले आहे.

याचा अर्थ बुद्धाची आदर्श जीवनाची संकल्पना म्हणजे धम्म होय. 'धम्म' ही इहवादी विचार संहिताही आहे आणि त्यानुसार संभवणारी बुद्धिवादी आणि करुणामय आचारसंहिताही आहे. धम्म हे बुद्धाचेच रूप आहे. ते बुद्धाचेच स्वप्न आहे. बुद्धाचा प्राण धम्मात आहे. धम्म ही बुद्धाचीच श्वासप्रक्रिया आहे. धम्म म्हणजे बुद्धाचे मृत्यूनंतरचे उज्ज्वल जगणे होय. धम्माच्या कणाकणात बुद्ध आहे आणि संघही धम्माचाच भाग आहे. संघ म्हणजे भिक्खूंचा समूह.

धम्माचा पूर्ण वेळ कार्यकर्ता म्हणजे भिक्खू ! अशा पूर्णवेळ निष्ठावंत कार्यकर्त्यांची फळी म्हणजे संघ ! संघ म्हणजे मंडळ ! संस्था ! संघ म्हणजे संघटना. धम्मसूत्रात एकत्र गुंफलेल्या कार्यकर्त्यांचे, एकदिलाने, एकचित्ताने धम्मकार्य करणाऱ्या कार्यकर्त्यांचे मंडळ म्हणजे संघ ! संघ ही निर्मिती मोठी सुंदर आहे. सेवाभावी, स्वयंसेवी कार्यकर्त्यांचा एकजीव काफिला म्हणजे संघ: ज्यांचा व्यक्तिगत लोभ, स्वार्थ, अहंकार, व्यक्तिगत जगणेही मरूनच गेले आहे अशा लोकांचा, अशा कार्यकर्त्यांचा जत्या म्हणजे संघ ! या कार्यकर्त्यांना व्यक्तिगत स्वार्थ नाही पण संपूर्ण समाजाचा स्वार्थ हा त्यांचा व्यापक स्वार्थ आहे. संपूर्ण समाजाचे जगणे धम्ममय व्हावे यासाठी स्वतःचे जगणे बाजूला सारतात असे हे आदर्श कार्यकर्ते असतात. हे धम्माचे तत्त्वज्ञान आणि धम्माची आचारसंहिता लोकांना समजावून सांगतात. बुद्धिवाद आणि करुणा यांचा प्राण असलेला धम्म लोकांना समजावून सांगत असतात.

भिक्खूंमध्ये व्यक्तिगत स्वार्थ, अहंकार आला की, 'संघ' ही संकल्पनाच नष्ट होते. संघ फुटतो. भिक्खूंमध्ये भांडणे सुरू होतात. तेव्हा संघत्व संपते. एकत्व संपते. सर्व भिक्खू एकजीव असणे म्हणजे संघ अस्तित्वात असणे होय. भिक्खूंमध्ये लोभ, अहंकार, भांडणे आली की संघ संपतो. अशा संपलेल्या संघाचे अनुसरण कोणी कसे करायचे ? पण बुद्धाला एकसंघ संघ अभिप्रेत आहे. अनुसरण त्याचे करायचे असते. कारण एकसंघ भिक्खूंचा समूह म्हणजे 'संघ'. धम्मालाच आपल जीवन मानणाऱ्या एकजीव भिक्खूंचा समूह म्हणजे संघ ! बुद्धाला असा भिक्खूसंघ अभिप्रेत आहे. पण संघाची ही कल्पना पुढेही नेता यावी.

उपासकांचेही संघटित रूप जन्माला घालणे हे भिक्खूसंघाचे जन्मकार्यच आहे. उपासकांमध्येही काही कार्यकर्ते असतात. शिक्षण, साहित्य, राजकारण, अर्थकारण, समाज अशी उपासकांच्या जीवनाची नाना क्षेत्रे असतात. आणि या सर्व क्षेत्रांना धम्माचेच संविधान मान्य असावे लागते. याचा अर्थ याही सर्व

क्षेत्रांमध्ये उपासकांचे संघटित रूप निर्माण करायचे असते. 'संघ' या शब्दात संघटना अभिप्रेत आहेच. पण ही 'संघटनाही एकनिष्ठांची, तत्वांची वा धम्माची महती मानणारांची असावी लागते. याचा अर्थ भिक्खूसंघाचे कार्य समाजाची म्हणजे त्याच्या क्षेत्रांमधील माणसांचा किंवा उपासकांचा एकजीव 'संघ,' एकजीव संघटना बांधणे हेच असते. धम्म अशा भिक्खूंच्याही आणि उपासकांच्याही संघाचे निर्माण करू शकला पाहिजे. ते त्याचे ध्येय आहे.

असा द्विविध पातळ्यांवरील संघ आपल्याकडे आहे काय ? भिक्खूंमध्येही भांडणे आहेत. उपासकांमध्येही नाना फळ्या-चिरफळ्या आहेत. संघ तिथेही नाही. संघ इथेही नाही. अनुसरायचे कोणाला ?

तेव्हा संघ जन्माला यावा. भिक्खूंचाही आणि उपासकांचाही. यासाठी ज्याच्यात बुद्धाचा महाप्राणच प्रकाशतो आहे त्या धम्माचेच केवळ अनुसरण झाले पाहिजे. "धम्मं सरणं" हेच आपले ध्येय असले पाहिजे. जो समाज धम्माला अनुसरत नाही त्याचा संघ तयारच होत नाही. धम्माला माणसे अनुसरत नाहीत हाच खरे वर कळीचा प्रश्न आहे. त्यातूनच सर्व प्रश्न निर्माण होतात. धम्माला न अनुसरणाऱ्या माणसांनी बुद्धाचे फक्त नाव घेऊन काय उपयोग ? धम्माचे अनुसरण न करता स्वतंत्रपणे बुद्धाचे अनुसरण करणे कसे शक्य आहे ?

आपण धम्ममय झालो की आपण बुद्धमयही होतो आणि संघमयही होतो. पण आपण प्रत्येकानेच स्वतःला आपण धम्ममय झालो काय हा प्रश्न कठोरपणे विचारायची गरज आहे. इतकी 'असंघटीत' असलेली माणसे धम्ममय वा संघमय आहेत असे कसे म्हणणार ? आणि धम्ममय वा संघमय न झालेल्यांचा बुद्ध कसा असणार ? आणि जो धम्ममय नाही तो बौद्ध कसा असणार ?

चार महासत्ये : दुःखांच्या गणिताचे अचूक उत्तर

मी चार महासत्ये अशी शब्दयोजना केली आहे. 'आर्य' हा शब्द वापरला नाही. इतरही कुणी बुद्धाने सांगितलेल्या चार मूलगामी सत्यांना उद्देशून 'आर्य' हा शब्द वापरू नये असे मला वाटते. 'जो पाप करित नाही तो आर्य' असे मज्झिमनिकाय म्हणतो. धम्मपदात आर्याला ब्राह्मण म्हटले आहे. याचा अर्थ ब्राह्मण आणि आर्य हे दोन्ही शब्द एकाच अर्थाचे आहेत असा आहे. या देशातील मूळचे लोक नाग होत आणि आर्य बाहेरून आले असे बाबासाहेबच

आपणास सांगतात. आर्यांनी स्वतःचे महत्व वाढविण्यासाठी आर्य म्हणजे पुण्यवान, पवित्र, श्रेष्ठ, असे सांगितले त्यामुळे गोंधळ टाळण्यासाठी मी आर्य हा शब्द जाणिवपूर्वक टाळून त्याच्या ऐवजी 'महासत्ये' असा शब्द वापरला आहे. ही 'महानसत्ये' म्हणजे मानवी जीवनातील दुःखांच्या गणिताचे अचूक उत्तर होय.

तर बुद्धाने चार महासत्ये सांगितली. धम्म म्हणजे या चार महासत्याचेच विकसित रूप होय. चार महासत्याचाच विस्तार बुद्धाने केला आणि त्या तार्किक अशा लोककल्याणकारी विस्ताराला धम्म म्हटले गेले. ही या महासत्ये अशी -

- १) दुःख आहे.
- २) दुःख निर्माण होण्याची कारणे आहेत
- ३) दुःखापासून मुक्त होता येते आणि
- ४) दुःखापासून मुक्त होण्याचा उपाय

बुद्ध एखाद्या निष्णात शल्यविशारदाप्रमाणे आहे. त्याने प्रथम दुनियेतील रोगाचे मूळ शोधले. त्या रोगाचे कारण शोधले. या रोगापासून मुक्त होता येते हा निर्धार केला आणि रोगमुक्तीचा इलाजही सांगितला. या सर्वच रोगाच्या मुळाशी आहे तृष्णा आणि ही तृष्णा नष्ट करण्यासाठी त्याने अष्टांगमार्ग सांगितला.

पहिले महासत्य : दुःख आहे :

जगात दुःख आहे. जग नाना प्रकारच्या दुःखानी भरलेले आहे. या दुःखातून मानवाला मुक्त कसे करायचे हा बुद्धापुढचा प्रश्न आहे. धम्माचा उद्देश जगाला दुःखमुक्त करणे हाच आहे. दुःखे नाना प्रकारची असतात. शारीरिक असतात. मानसिक असतात. धम्म माणसाला आपला एकमेव आस्थाविषय मानतो. म्हणजे माणूस म्हणून माणसाचे पूर्ण प्रकाशन हा धम्माचा उद्देश आहे. त्यामुळे आत्मा आणि ईश्वर हा संबंध बुद्ध अमान्य करतो. माणूस आणि माणूस हाच त्याच्यासाठी सर्व संबंधाचा संबंध आहे. माणसांमधील नाती परस्पर प्रेरक, परस्पर उपकारक, परस्पर कल्याणकारी कशी ठरतील हाच धम्माचा विषय आहे. धम्माचा माणसाच्या मरणोत्तर जीवनाशी संबंध नाही. धम्म प्रज्ञानिष्ठ असल्याने सतत गतिमान आहे, सतत परिवर्तनशील आहे. तो सतत प्रयोगशील आहे. ही त्याची विज्ञाननिष्ठाच आहे. म्हणून कालबाह्य तपशीलाला उराशी कवटाळून ठेवणारे कोणतेही कर्मकांड धम्माला अजिबात मान्य नाही.

धम्माचा उद्देश माणसाला दुःखमुक्त करणे हा आहे. अनेक कारणांमुळे तो दुःखात, दैन्यात आणि दारिद्र्यात जगतो आहे. कारण जग दुःखाने भरले आहे. जगातून दुःख नाहीसे करणे आणि माणसाची या दुःखापासून सुटका करणे हाच धम्माचा उद्देश आहे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी 'बुद्ध आणि त्यांचा धम्म' मध्ये (पृ.९४) म्हटले आहे की "यापेक्षा धम्म म्हणजे दुसरे तिसरे काहीही नाही." दुःख नष्ट करण्याचा मार्ग व्यक्तिच्या सुपूढ करणे हे धम्माचे एकमेव वैशिष्ट्य आहे. बुद्धाचे म्हणणे हे आहे की मी आयते निब्बान देणारा नाही. निब्बानाचा मार्ग सांगणारा आहे. नवस, भक्ती, प्रार्थना, पूजा, ध्यानधारणा यामुळे निब्बान प्राप्त होत नाही. निब्बान हा माणसांनी माणसांशी माणसांसारखे वागण्याचा निष्कर्ष आहे. हे निब्बान स्वतः वागून, स्वतः जगून प्रत्येक व्यक्तीने प्राप्त करून घ्यायचे आहे.

रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार आणि विज्ञान यांना पाच स्कंध म्हणतात. या पाचही स्कंधांच्या मिलाफातून मानवी अस्तित्व तयार होते. अस्तित्वात आलेल्या मानवाला या आपल्या स्कंधांबद्दल अपार प्रेम आणि आसक्ती वाटत असते. त्यातूनच लोभ, स्वार्थ, अहंकार या गोष्टी निर्माण होतात. या सर्वच गोष्टींच्या मुळाशी तृष्णा असते. तृष्णा म्हणजे हाव. हे हवे. ते हवे. असे सतत वाटायला लावणारी आणि हवे त्यामागे अखंड धावायला लावणारी वृत्ती म्हणजे तृष्णा.

स्त्री असो वा पुरुष असो. सगळ्यांना या तृष्णेपासूनच मुक्त करायचे आहे. इथे सर्वच सतत परिवर्तनशील आहे. पाचही स्कंध हे मानवी अस्तित्वाचे मूलाधारही मुळात सतत परिवर्तनशीलच आहेत. हे जोवर समजत नाही तोवर मानवी स्वभाव तृष्णेच्या मागे धावतच राहिल. आणि परिणामी त्याच्या हातून अनिष्ट, अनुचित आणि त्यालाही आणि इतरांनाही दुःखद ठरणारी कृत्ये करित राहिल. माणूस निब्बानाच्या निरामयतेशी जुळावा यासाठी दुःखाचे मूळ असलेली तृष्णाच आपल्यातून हद्दपार करायला हवी.

२ : दुःखाची कारणे :

माणूस सुखाच्या पाठीमागे धावतो. सुखे पुढे पळतात. हे सतत सुरू आहे. अधिक सुखे, त्याहून अधिक सुखे माणसाला हवी असतात. माणसाच्या इच्छांना अंत नाही आणि त्यामुळे सुखांमागे धावण्यालाही अंत नाही. आणि माणसांपासून पुढे-पुढे पळणारी सुखे माणसांच्या वाटांवर दुःखे उधळीत राहतात. परिणामी माणसांच्या गाठी पुनःपुन्हा दुःखाशीच पडत राहतात. या प्रक्रियेमध्ये सुखे आणि

माणसे यांच्यामधले अंतर सहसा कमी होत नाही तर ते उलट वाढतच जाते. पण हे अंतर कमी व्हावे, असे मनापासून वाटले तर ते कमी करता येते. दुःखांवर विजय मिळविता येतो. जीवनाचे यथार्थ रूप त्यासाठी समजावून घेता आले पाहिजे. दुनिया जशी आहे तशी मुळात समजावून घेता आली पाहिजे. म्हणजे जीवनाच्या वास्तवाचे यथार्थ आकलन प्रथम व्हायला पाहिजे. म्हणजे दुनियेच्या सत्यस्वरूपाचे ज्ञान प्रथम झाले पाहिजे. अज्ञान संपले की हे ज्ञान होते.

दुःखाची कारणे लक्षात घेण्यासाठीच बुद्धाने प्रतीत्यसमुत्पादाचा सिद्धान्त मांडला. वस्तू म्हणजे संबंधाची निष्पत्ती असते. कोणत्याही एका कार्यामागे एक किंवा अनेक कारणे असतात. कार्य हे कारणांच्या पोटी जन्माला येते. परत हे कार्य कारणांच्या भूमिकेत शिरते. म्हणजे विघातक कारणांमधून विघातक कार्य जन्माला येते. तव्यावरील भाकरीकडे दुर्लक्ष करणे हे कारण भाकर करपणे हे कार्य जन्माला घालते. भाकरी करपणे हे कार्य टाळता येते. त्यासाठी दुर्लक्ष करणे हे कारण टाळायला हवे. लक्षपूर्वकता हे कारण आपण उभे करू शकलो तर भाकरी न करपणे हे कार्य आपण खेचून आणू शकतो. याचा अर्थ तृष्णा हे कारण आपण टाळू शकलो तर दुःख हे कार्य आपण टाळू शकतो. दुःखमुक्त होऊ शकतो. 'बुद्ध आणि त्यांचा धम्म' या ग्रंथात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी प्रतीत्यसमुत्पाद न समजल्याने माणूस कसा दुःखी होतो हे सांगितले आहे. लोभामुळे काम आणि लालसा उत्पन्न होतात. काम आणि लालसा यामुळे दृढता निर्माण होते. दृढतेमुळे स्वामित्वाची भावना निर्माण होते. स्वामित्वामुळे मालमत्तेवर पहारा ठेवणे आवश्यक ठरते. आणि या आवश्यकतेतून अनेक वाईट आणि दुष्ट प्रसंग निर्माण होतात. मारामारी, संघर्ष, भांडणे, निंदानालस्ती, असत्य आणि शारीरिक-मानसिक दुखापती निर्माण होतात. ही समुत्पादाची साखळी आहे. म्हणजे या सर्वांच्या मुळाशी तृष्णा किंवा हाव आहे आणि तिच्यातून सर्व अनर्थाची परंपरा निर्माण होते. शारीरिक आणि मानसिक दास्य निर्माण होते. या प्रकारे दुःखाच्या कारणाची मीमांसा करता येते.

३ : दुःखनिरोध :

दुःखावर विजय मिळविता येतो. दुःखांना जीवनातून हद्दपार करता येते. दुःखांवर मात करता येते. दुःखांचे आक्रमण परतवून लावता येते. तृष्णेचा त्याग केला की दुःखमुक्त होता येते. दुःखमुक्तीची अवस्था म्हणजे निब्बानच होय. तृष्णेला पराभूत करणे म्हणजे निब्बान असे म्हटले जाते. मनातील लोभ, आसक्ती, मोह, अहंकार, द्वेष, क्रोध या सर्वांवरच विजय मिळविणे म्हणजे निब्बान. प्रत्येकच

वस्तू परिवर्तनशील आहे. हे कळले की तृष्णेची आग विझत जाते. निब्बाण म्हणजे मोक्ष नव्हे. याची देही, याची डोळा इतरांना दिलेल्या आणि इतरांनी दिलेल्या समतेने फुलणारा सोहळा म्हणजे निब्बाण.

४ : दुःखावर मात करण्याचा उपाय :

जीवनात दुःख आहे हे खरे आहे. पण दुःखावर काहीच इलाज नाही असे नाही. दुःख हे वास्तव आहे. पण हे वास्तव चिरतनही नाही. हे वास्तवही बदलू शकते. दुःखाच्या वास्तवाला मिटवून टाकता येते. तिथे सुखाच्या वास्तवाची प्रथापना करता येते. प्रत्येक व्यक्तीला आणि समाजातील सर्वांनाच दुःखाचा पराभव करता येतो. दुःखांना पराभूत करण्याचा मार्ग म्हणजे अष्टांग मार्ग.

पंचशील : धम्माची आदर्श आचारशैली

'शील म्हणजे नैतिकता. शील म्हणजे नीती. धम्मात नीतीला कोणते स्थान आहे ? या प्रश्नाचे उत्तर 'बुद्ध आणि त्यांचा धम्म' या ग्रंथात (पृ. २४९) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दिले आहे. ते उत्तर असे - "नीती म्हणजे धम्म आणि धम्म म्हणजे नीती. धम्मात देव नाही. धर्मात देवाला जे स्थान असते तेच स्थान नीतीला धम्मात असते. धम्मात प्रार्थना, तीर्थयात्रा, कर्मकांड, विधी अथवा यज्ञ असे काहीही नसते. नीती हेच धम्माचे सार आहे. धम्मात माणसाने माणसावर प्रेम केलेच पाहिजे. यातूनच नीतीचा उगम होतो.

पंचशील :

- १) कोणत्याही प्राण्याची हिंसा न करणे
- २) चोरी न करणे
- ३) व्यभिचार न करणे
- ४) खोटे न बोलणे आणि
- ५) मादक पदार्थांचे सेवन न करणे

ही पाच शीले आहेत. शील म्हणते तत्त्व. नीतीची तत्त्वे म्हणजे धम्माची तत्त्वे. जी व्यक्ती या पाच नीतीतत्त्वानुसार जगते त्या व्यक्तीच्या आचारातून धम्मच प्रकाशित होत असतो. धम्माची तत्त्वे अमूर्त आहेत. ती या पाच नीतीतत्त्वांच्या द्वारा मूर्त होत असतात. मूर्त होणे म्हणजे आचारातून प्रकट होणे. धम्म हा विचार आहे. धम्म-धम्म म्हटल्याने किंवा धम्माच्या तत्त्वांचा उच्चार केल्यानेही भागत

नाही. धम्माची ही तत्त्वे केवळ बोलण्यासाठीच नसतात. ती प्रत्यक्ष जगण्यासाठी असतात. धम्म आचारातून दिसला पाहिजे. धम्माची तत्त्वे आचारातून प्रकटली पाहिजेत. याचा अर्थ विचारधम्म हा आचारधम्म झाला पाहिजे.

आता एखादी व्यक्ती वा व्यक्तीचा पूर्ण समाज धम्मानुसार आचरण करीत आहे असे कधी म्हणता येते ? तर त्या व्यक्तीच्या वा समाजाच्या जगण्यावरून. व्यक्ती पाच शीलांच्यानुसार वागत आहे याचा अर्थ संबंधित व्यक्ती धम्माचे यथायोग्य पालन करीत आहे. एखादी व्यक्ती धम्मानुसार जगत आहे हे केव्हा समाजायचे ? तर जेव्हा ती व्यक्ती बावीस प्रतिज्ञांचे काटेकोरपणे पालन करीत असते तेव्हा. आता पाच शीले म्हणजे पाच नीतीतत्त्वे. या नीतीतत्त्वांच्यानुसार जगत नाही, जी व्यक्ती या पाच शीलांचे पालन करीत नाही तिचे आचरण धम्माचरण नाही असा त्याचा अर्थ आहे.

खरे म्हणजे खऱ्या आणि पूर्ण अर्थाने माणूस म्हणून जगू इच्छिणारासाठी पंचशीलानुसार आचरण करणे फारच सोपे आहे. पण ज्या व्यक्तीला धम्माशी कोणतेही नातेच जोडायचे नाही त्या व्यक्तीसाठी पंचशीलाचे आचरण फारच कठीण आहे.

पाच शीले या खरे म्हणजे प्रतिज्ञाच आहेत. आचरणाची ती बंधनेच आहेत. आणि ती कोणीही कोणावर लादायची नसतात. प्रत्येक व्यक्तीने या बंधनांनी स्वतःला बांधून घ्यायचे असते. या प्रतिज्ञा आहेत. आणि त्या केवळ म्हणण्यासाठी नाहीत. हात जोडायचे आणि पंचशील म्हणायचे हा अत्यंत सोपा प्रकार आहे. कारण त्यांचा उच्चार करणे सोपे आहे. ही पंचशीले उच्चारासाठी नाहीत. ती जगण्यासाठी आहेत. ती वागण्यासाठी आहेत. ती व्यक्तीच्या आचारातून प्रकटली पाहिजेत. ती जीवनशैली झाली पाहिजे. एखाद्या व्यक्तीने धम्माचा स्वीकार केला आहे हे कसे समजायचे ? तर जी व्यक्ती पंचशीलानुसार आचरण करते त्या व्यक्तीने धम्माचा स्वीकार केला असे समजायचे. म्हणजे पंचशील ही मोजपट्टी आहे. तो निकर्ष आहे. पंचशीलानुसार वागते ती व्यक्ती बौद्ध आहे. ती व्यक्ती धम्मानुयायी आहे असे समजावे.

पंचशीलाचे आचरण हेच बुद्धाचे अनुशासन आहे. माणूस म्हणून अस्तित्व निर्माण करण्याचा तोच मार्ग आहे. पंचशील ही अत्यंत सोपी अशी आचारसंहिता आहे. तिचा अंतर्भाव बावीस प्रतिज्ञांमध्येही आहे. पंचशील हे उत्तम जगण्यासाठी आहे आणि कुठल्याही प्रकारची जीवहिंसा न करता उत्तम जगता येते. कुठल्याही

प्रकारची चोरी न करता उत्तम जगता येणे. उत्तम जगणे म्हणजे परिपूर्ण किंवा सम्यक् माणूस म्हणून जगणे. कोणताही व्यभिचार न करता उत्तम जगता येते. कुठल्याही प्रकारे खोटे न बोलता उत्तम जगता येते आणि मादक पदार्थांच्या सेवनापासून दूर राहून उत्तम जगता येते.

एक सज्जन माणूस म्हणून जगण्यासाठी, एक पूर्ण सोज्वळ माणूस म्हणून जगण्यासाठी वरील गोष्टींची काहीही गरज नाही. उलट या सर्व गोष्टी उत्तम जगण्याला कुरूप करणाऱ्या गोष्टी आहेत. सरळ आणि चांगले जगण्याला दारू, गांजा अशा कोणत्याही गोष्टींची गरज नाही. आरोग्यसंपन्न किंवा निरोगी जगण्याला वरील गोष्टी मदत करितच नाहीत उलट त्या निरोगी जगणेच कठीण करून टाकतात. अर्थात निरोगीपणा मानसिकही असतो आणि शारीरिकही असतो. खोटे बोलण्याने, व्यभिचाराने, हिंसेने, चोरी करण्याने वा मादक पदार्थांचे सेवन करण्याने मनाचेही आरोग्य धोक्यात येते आणि शरीराचेही आरोग्य धोक्यात येते.

अशा व्यक्तींची समाजात अप्रतिष्ठाच होते. अशा लोकांच्या तोंडावरही माणसे बरे बोलत नाहीत आणि मागेही बरे बोलत नाहीत. अशा लोकांची घरे मनःशांती हरवून बसतात. एक जरी व्यक्ती घरात चोर असली, व्यभिचारी असली वा दारूबाज असली तरी संपूर्ण घरच आपले व्यक्तिमत्त्व गमावून बसते. त्या घरातील सर्व हवामानच तणावग्रस्त होऊन जाते. सीमेवर अधूनमधून युद्ध पेटत राहते पण अशा घरांमध्ये नेहमीच युद्धे पेटत राहतात. अशा घरांना मानवी चेहराच उरत नाही. अशी घरे बेसूर होऊन जातात. व्यभिचार, व्यसने या गोष्टी अशा माणसांची घरे उन्हातच बांधत असतात आणि दिव्यांच्या झगमगत्या उजेडातही या घरांमधील अंधार कधी संपत नाही. या घरांमधील अंधार उजेडाला न घाबरण्या-इतका शिरजोर होतो. बेताल आणि बेधुंद होता. त्याचे डोकेच फिरलेले असते.

पंचशीलाचे पालन न करणाऱ्या घरांचे आर्थिक आरोग्यही पार धुळीस मिळालेले असते. अशा घरांमधून कोणत्याही वेळी भांडणाचे लोळ बाहेर येत असतात. दारिद्र्य, दयनीयता आणि दुःखे असे सगळे दकार या घरांमधून मुक्कामाला येत असतात. ही घरे चुकलेला गणितासारखी दिसतात. अशी घरे अशांतीच्या न दिसत्या आगीत जळत राहतात. अशा घरांमध्ये बुद्धाचे वा बाबासाहेब आंबेडकरांचे फोटो असले तरी अशा घरांमध्ये बुद्ध वा बाबासाहेब आंबेडकर कधीच नसतात. अशा घरात क्वचित बाबासाहेबांचे ग्रंथ असतातही पण हे ग्रंथही अशा घरातील माणसांच्या नावाने कायम शोकच करित असतात.

पंचशीलातील नीतीतत्त्वांच्यानुसार जगणारी माणसेच 'संघ'टित होत असतात. कारण त्यांनी नैतिकतेचे एक समान सूत्र निष्ठापूर्वक पत्करलेले असते. अशी माणसे शक्ती होतात. महाशक्ती होतात. अशी माणसे आंदोलन होतात. पण पंचशीलाच्या तत्त्वानुसार जी माणसे आचरण करीत नाहीत ती माणसे व्यक्तीकेंद्रित होतात. समाजविन्मुख होतात आणि संघटित होण्याचे मानसशास्त्रच गमावून बसतात. ज्यांच्या मनात बुद्धाबद्दल निष्ठा आहे त्यांनी पंचशीलाचे आचरण बुद्धाखातर केलेच पाहिजे. नाहीतर बुद्धापेक्षा दारू, गांजा वा खोटे बोलणे किंवा व्यभिचार श्रेष्ठ आहे असेच संबंधित व्यक्ती जाहीर करते असे समजावे. पंचशीलाचे आचरण न करणारी असंख्य माणसे आहेत. ही माणसे पंचशील म्हणतात आणि स्वतःच पंचशीलाची हिंसाही करतात. ही माणसे पंचशील म्हणतात आणि पंचशीलाच्या विरोधी वागून त्याचा अपमानही करतात.

पंचशीलात पाचवे शील सर्वात महत्त्वाचे आणि मध्यवर्ती आहे. हे पाचवे शील गडबडले की बाकीची सर्व शीले मग सहजच गडबडून जातात. दारू रिचवली, गांजा घेतला वा इतरही कोणत्या मादक पदार्थाचे सेवन केले की खरे बोलण्याशी अशी व्यक्ती सहजच पूर्ण संबंध तोडून टाकते. हिंसेशी अशा व्यक्तीचे छान जुळते आणि व्यभिचाराच्या उतारावरून अशा व्यक्तीचा गाडा भरधाव सुटतो तो खोल दरीत कोसळण्यासाठीच. परीक्षांमध्ये एका प्रश्नाला दुसरा एक 'किंवा' प्रश्न असतो. हा प्रश्न सोडवा किंवा दुसरा सोडवा असे या प्रश्नाचे स्वरूप असते. म्हणजे दोन प्रश्नांमधून विद्यार्थ्याला एकाची निवड करायची असते. ही शैक्षणिक परीक्षा झाली पण एक जरा कठीण अशी सामाजिक परीक्षा असते. तिथे जर आंबेडकर किंवा दारू असा प्रश्न आला तर माणसे अजूनही दारू निवडतात. आंबेडकर निवडत नाहीत. म्हणून माणसे इतर परीक्षांमध्ये पास झाली तरी या सामाजिक परीक्षेत नापास होतात. त्यामुळे समाज आपले नैतिक आरोग्यच गमावून बसतो. पंचशील ही नीतीतत्त्वे आहेत आणि त्यांचे पालन न करणारा समाज बुद्धाला अनुसरत नसतो. धम्मालाही अनुसरत नसतो आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचेही तो अनुसरण करीत नसतो. पण असा समाज मग स्वतःलाच सर्वार्थानी अधःपतित करून घेत असतो.

अष्टांगिक मार्ग : इहवादी धम्मदृष्टी

सदाचाराचे महत्त्व धम्मात अतोनात आहे. सद आचार तो सदाचार. धम्माला

अभिप्रेत आचार तो सदाचार. बुद्धिवादी जीवनशैलीचा करुणामय आचार तो सदाचार. अष्टांगिक मार्ग हा सदाचारच होय. धम्मात चार महासत्ये सांगितली आहेत. आपण त्यांचा याआधीच विचार केला आहे. त्या चार महासत्यांमधील दुःखावर मात करण्याचे उपाय हे शेवटचे महासत्य आहे. हे उपाय कोणते ? दुःख या आजारातून समाजाला बाहेर काढणारे औषध कोणते ? तर अष्टांग मार्ग हे ते औषध होय. ही आठ तत्त्वे केवळ उच्चारायची नाहीत. ती जगून दाखवायची आहेत. ही आठ तत्त्वे पुस्तकात पडून राहण्यासाठी नाहीत. ही तत्त्वे आज्ञरणातून जिवंत झाली पाहिजेत. ही तत्त्वे वागण्यातून साकार झाली पाहिजेत. ही सुद्धा नीतीतत्त्वेच आहेत. धम्ममूल्यांचे आहेत. ही आठ आचारतत्त्वे अशी : १. सम्यक दृष्टी, २. सम्यक संकल्प, ३. सम्यक वाचा, ४. सम्यक कर्मान्त, ५. सम्यक आजीविका, ६. सम्यक व्यायाम, ७. सम्यक स्मृती आणि ८. सम्यक समाधी. क्रमाने संक्षेपाने त्यांचा आशच समजावून घेऊ. 'बुद्ध आणि त्यांचा धम्म' या ग्रंथात अनुवादकांनी स्वच्छपणे अष्टांगिक मार्ग अशी परिभाषा वापरली आहे. त्यांनी 'आर्य' हा शब्द गाळलेला आहे त्याबद्दल ते धन्यवादास पात्र आहेत.

'सम्यक' या शब्दाचा अर्थ :

सम्यक म्हणजे यथार्थ. सम्यक म्हणजे विशुद्ध. समाजाच्या उन्नयनाला पूर्ण उपकारक म्हणजे सम्यक. धम्माच्या संदर्भात इहवादी, बुद्धिवादी आणि सामाजिक न्यायवादी दृष्टी म्हणजे सम्यक दृष्टी होय. 'प्रज्ञानी' किंवा 'प्रबुद्ध' समाज म्हणजे प्रज्ञावंतांचा करुणाजीवी समाज होय. या ध्येयाला वा या सामाजिक आदर्शाला सम्यक मानते ती दृष्टी सम्यक दृष्टी होय. हीच जीवनाचे पुनर्निमाण करणारी, नवनव्याने त्याला नवनवे जन्म देणारी दृष्टी होय. या दृष्टीनुसार बाकीच्या दृष्टी असतू होत आणि सम्यक दृष्टी पूर्णतः 'सत्' होय.

१ : सम्यक दृष्टी :

आपल्याच मनाच्या अंधारकोठडीतून माणसाला ही सम्यक दृष्टी बाहेर काढते. मनाला योग्य दिशा देते. त्या दिशेने जाण्यासाठी गतिमान करते. उराशी कवटाळून ठेवलेल्या अनिष्टांचा ती नाश करते. मनात बुद्धिवाद जागवते. मनाने कवटाळलेल्या अंधश्रद्धांना हद्दपार करते. इष्ट काय आणि अनिष्ट काय, उचित काय आणि अनुचित काय, विघातक काय आणि विघायक काय यांचा निवाडा ही दृष्टी करून देते. दैवीशक्ती, नियती, त्यांच्याशी संबंधित कर्मकांड यांचा विघातकपणा ही दृष्टी माणसाला पटवून देते. मानवी समतेला, सामाजिक न्यायाला

कुरूप करणाऱ्या गोष्टी कोणत्या आणि मानवी जीवनाला सुंदर आणि संपन्न करणाऱ्या गोष्टी कोणत्या यांची स्वच्छ रूपरेखा ही दृष्टी लोकांपुढे ठेवते. भोळसटपणा, अतार्किकता, मानसिक गुलामी आणि चमत्कार या गोष्टी मानवी मनाला कशा पांगळे करतात ते ही दृष्टी समजावून सांगते. धम्माची सर्वहिताय दृष्टी म्हणजे सम्यक दृष्टी होय असे म्हणावयाचे होते.

२ : सम्यक संकल्प :

माणसाची ध्येये आणि आकांक्षा उदात्त असाव्यात. ही ध्येये कोणाला उणेपणा आणणारी वा दुय्यमत्व देणारी नसावीत. एकूणच मानवी समाजाचे व्यापक हित हेच या आकांक्षांचे ध्येय असले पाहिजे. त्यात संकुचितता, स्वार्थ आणि क्षुद्रता नसावी. अशा सर्वजनहिताय इच्छा मनात जागाव्यात. असे सर्वजनसुखाय संकल्प मनात निर्माण व्हावेत. स्वप्ने अखिल मानवतेच्या सौंदर्याची पाहिली जावीत. अशा भावना मनात जागाव्यात. असेच मजबूत विचार मनात यावेत.

३ : सम्यक वाचा :

सत्यच बोलते, असत्य कधी बोलत नाही ती वाचा सम्यक वाचा होय. कुणाविषयी वाईट बोलत नाही, कुणाची निंदनालस्ती करित नाही. कोणाला शिवीगाळ करित नाही ती सम्यक वाचा होय. सर्वांशी आपुलकीचे व सौजन्याने व्यवहार करते, अर्थहीन आणि मूर्ख बडबड करित नाही, पूर्ण विचार करून, जितक्यास तितके आणि मुद्देसुद्दे बोलणे म्हणजे सम्यक वाचा होय. सम्यक वाचा व्यक्तीच्या फायद्या-तोट्याचा विचार करित नाही. ती सत्याचा आणि सत्याच्या विजयाचा विचार करते. याचा अर्थ आपली जीभ आपल्या लगामी असावी आणि आपल्यावर धम्माचे नियंत्रण असावे. माणसे तोडली जाऊ नयेत. जोडली जावीत. माणसे दूर जावू नयेत. जवळ यावीत. माणसे धम्मजीवी होतील, असेच आपले बोलणे असावे. हीच सम्यक वाचा होय.

४ : सम्यक कर्मान्त :

प्रत्येक मानवाला माणूस म्हणून जगण्याचा अधिकार आहे. परस्परांच्या मानवी हक्कांची आणि मानवी प्रतिष्ठेची जपणूक प्रत्येकाच्या हातून व्हायला हवी हा सम्यक कर्मान्ताचा आशय आहे. धम्माचे मूलभूत नियम धम्माच्या प्रतीत्यसमुत्पादातून, त्याच्या बुद्धिवादी आणि इहवादी भूमिकेतून साकार झाले आहेत. करुणा आणि शील या तत्त्वातून ते साकार झाले आहेत. या मूलभूत

धम्मनियमांशी सुसंगत असे कर्म किंवा कृती म्हणजे सम्यक कर्मान्त होय. निब्बानजीवी माणसाचे वर्तन म्हणजेच सम्यक कर्मान्त होय.

५ : सम्यक आजीविका :

आजीविका म्हणजे जीवनशैली. जीवन जगण्याची पद्धती म्हणजे आजीविका. पण ही जीवनशैली आदर्श आणि पूर्ण मानवी कधी होते ? जीवन जगताना ते नाना पद्धतीनी जगता येते. पण इतर कोणावर आपल्या हातून अन्याय होणार नाही या पद्धतीने साकार होणारी जीवनशैली म्हणजे सम्यक आजीविका होय. माणूस निब्बानमनस्क झाल्यावर जे जीवन साकार होते ते सर्वजनहिताय जीवन म्हणजे सम्यक जीवन होय. अर्थात धम्मानुसार साकार होणारे बुद्धिवादी आणि करुणामय जीवन म्हणतेच सम्यक आजीविका होय.

६ : सम्यक व्यायाम :

मृगजळामागे लागू नये. भ्रमांच्या मागे धावू नये. अंधश्रद्धांना मनात धारा देऊ नये. जीवन डोळे उघडे ठेवून आणि डोळे ठिकाणावर ठेवून चिकित्सक पद्धतीने जगावे. बेसावध जगू नये. जीवनासंबंधी चुकीच्या कल्पना बाळगू नयेत. इष्टा-अनिष्टांचा निवाडा करीत, पाणी वेगळे आणि दूध वेगळे करीत पापणी जागी ठेवून जगावे. धम्मविरोधी जाणिवेला मनात धारा देऊ नये. व्यायाम म्हणजे प्रयत्न. प्रत्यनांची शिकस्त. आपला प्रयत्न आपल्याला योग्य दिशेनेच नेणारा असावा. या प्रयत्नाने आपल्याला निब्बानाकडेच न्यावे. ही सर्व प्रक्रिया म्हणजे सम्यक व्यायाम होय.

७ : सम्यक स्मृती :

जागृत विवेकशीलता म्हणजे सम्यक स्मृती. मनात निर्माण होणाऱ्या अनिष्ट गोष्टींवर, अनुचित वासनांवर जागता पहारा ठेवणारा विवेक म्हणजे सम्यक स्मृती होय. आपल्या मनावर आणि आपल्या शरीरावर आपले नियंत्रण असले पाहिजे. आपली सर्व इंद्रिये आपल्या ताब्यात असली पाहिजेत. त्यांची हुकुमत आपल्यावर चालू नये. त्यांनी आपल्याला वाकवू नये. त्यांना हवे तसे वाकवण्याची, वळवण्याची किंवा त्यांना शांत करण्याची ताकद आपल्यात असली पाहिजे. या धम्मविवेकालाच सम्यक स्मृती असे म्हटले जाते. हेच धम्माचे अनुशासन होय.

८ : सम्यक समाधी :

“सम्यक समाधी - कोणत्याही दुष्ट प्रवृत्तीपासून मन अलग ठेवून, चित्त

प्रसन्न आणि शांत ठेवणे.” (खंड १८ - भाग ३, पृ.४४१) असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सम्यक समाधीसंबंधी म्हटले आहे. ‘बुद्ध आणि त्यांचा धम्म’ या ग्रंथातही (पृ. ९९-१००) बाबासाहेबांनी “सम्यक समाधी म्हणजे समाधी नव्हे हे लक्षात घ्या. तिचे स्वरूप अगदी निराळे आहे. समाधी म्हणजे चित्ताची केवळ एकाग्रता. वरील (लोभ, द्वेष, आळस न सुस्ती, संयम आणि अनिश्चय) पाच अडथळ्यांना अटकाव करणाऱ्या स्वयंप्रेरीत अशा ध्यानावस्थांच्या मार्गावर ती आपल्याला नेते. यात शंका नाही. परंतु ह्या ध्यानाच्या अवस्था तात्पुरत्या असतात. त्यामुळे अडथळ्यांना केलेला अटकाव हा देखील तात्पुरताच असतो. मनाला स्थायी स्वरूपाचे वळण लावणे हे आवश्यक आहे. अशा प्रकारचे कायम स्वरूपाचे वळण केवळ सम्यक समाधीनेच लावता येईल. समाधीमुळे अडथळ्यांना फक्त तात्पुरता अटकाव होतो म्हणून ती केवळ नकारस्थिती होय. तिच्यात मनाला वळण लावले जात नाही, सम्यक समाधी ही वास्तव असते. ती मनाला एकाग्रतेचे आणि एकाग्रतेच्या काळात कुशल कर्माचा विचार करण्याचे शिक्षण देते; आणि त्याला अनुसरूनच अडथळ्यामुळे निर्माण होणाऱ्या अकुशल कर्माकडे आकर्षित होण्याची मनाची प्रवृत्तीही ती नष्ट करते. सम्यक समाधी मनाला चांगल्या गोष्टींचा विचार करण्याची व चांगल्या गोष्टींचाच नेहमी विचार करण्याची सवय लावत. सम्यक समाधी चांगल्या कृती करण्यास आवश्यक अशीच प्रेरणा मनामध्ये निर्माण करित असते.” असे म्हटले आहे.

‘समाधी’ आणि ‘सम्यक समाधी’ यांच्यात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी फरक केलेला आहे तो फार महत्वाचा आहे आणि तो आपण सर्वांनीच नीट समाजावून घ्यायला हवा.

ध्यान, समाधी आणि विपश्यना या तात्पुरत्या अवस्था आहेत. लोभ, द्वेष अशा सम्यक माणुसकीसाठी विघातक असलेल्या प्रवृत्तींना वरील अवस्था तात्पुरत्या अवरोध करतात.

पण आपल्या मनाला स्थायी स्वरूपाचे वळण लावणे हा धम्माचा उद्देश आहे. म्हणजे राग, लोभ, स्वार्थ, अहंकार, असुया, द्वेष, परस्परघृणा अशा अमानवी गोष्टींनी भरलेले संपूर्ण मनच, आपले सामाजिक-आर्थिक विषमता मानणारे, देव-दैववादी असलेले खुळे आणि विघातक मानसशास्त्रच मुळापासून बदलून घ्यायचे आहे. म्हणजे एक बुद्धिवादी आणि सामाजिक न्यायवादी सम्यक माणुसकी आपल्या मनात आपल्याला प्रस्थापित करायची आहे हे समाधी,

ध्यान वा विपश्यना यामुळे शक्य होत नाही. म्हणून डॉ. आंबेडकरांनी विपश्यना आणि ध्यानसमाधी नाकारली. सम्यक समाधी हीच धम्माला अभिप्रेत असलेली सम्यक माणुसकी आणि धम्मराष्ट्र जन्माला घालू शकते असे त्यांनी स्वच्छपणे सांगितले आणि सम्यक समाधी म्हणजे सम्यक एकाग्रता. सम्यक समाधी धम्ममानस निर्माण करते. मी करीन ते काम हाच माझा धम्म आहे. ते काम मी जीव ओतून करीन, संपूर्ण शक्ती एकवटून करीन. हे काम सर्वजनसुखाय काम असेल. धम्माला आदर्श वाटणाऱ्या भेदातीत, द्वेषातीत झालेल्या निब्बानमनस्क मनाने केलेले काम असेल.

निब्बानावस्था कोणती ? ज्या अवस्थेत व्यक्ती कोणतीही विषमता मानत नाही, कोणालाही तुच्छ लेखीत नाही. कोणावरही कोणत्याही पातळीवरचा अन्याय करीत नाही. पूर्णतः बुद्धिवादी आणि सम्यक समाजवादी, सामाजिक न्यायवादी अवस्था म्हणजे निब्बान अवस्था. ही अवस्था सम्यक समाधीमुळे प्राप्त व्हायला हवी. ही सम्यक समाधी म्हणजे मनाला निब्बानाकडे नेणारी एकाग्रता होय. या अवस्थेत सर्वजनसुखाय कृतीच व्यक्तीच्या हातून घडतात. सर्वजनहिताय उक्तीच व्यक्तीच्या मुखातून बाहेर पडतात. ही एकाग्रता म्हणजे सम्यक समाधी होय. धम्मजीवी माणसाने त्या-त्या वेळी वाट्याला आलेले काम एकाग्र चित्ताने जीव ओतून करायला हवे. हीच सम्यक समाधी होय. इथे धम्मनियंत्रित जगणे आणि एकाग्रता या दोन्ही गोष्टी अविभाज्य आहेत.

सम्यक समाधी म्हणजे ध्यान लावणे वा विपश्यना करीत बसणे नव्हे. निष्क्रीय बसणे नव्हे. मनात अनेक गोष्टी असतात. अनेक कामे असतात. त्यातील एक विशिष्ट काम करताना इतर कामे त्यावेळेपुरती बाजूला ठेवणे, आणि त्या विशिष्ट कामावरच आपले लक्ष पूर्ण केंद्रीत करणे, आपली शक्ती विघटित न होऊ देणे, शक्तीचे विभाजन टाळणे म्हणजे मन एकाच अग्रावर स्थिर करणे होय. अग्र म्हणजे टोक. आपल्या मनःशक्तीला असे शक्यतेच्या अंतिम टोकावर घेऊन जाणे, ह्या विशिष्ट कामाला किंवा विषयाला शक्य त्या अंतिम अग्रापर्यंत घेऊन जाणे म्हणजे एकाग्रता होय. बुद्धीला असे एका अग्रावर नेल्याने बुद्धीची सर्जनशक्ती वाढते आणि हातातले काम अधिकच सुंदर होते. नवनवोन्मेषयुक्त होते.

डोळा, कान, त्वचा, जिव्हा, नाक आणि मन ही सहा इंद्रिये आहेत. या इंद्रियांचे त्यांचे त्यांचे विषय आहेत. मन हे इंद्रिय सर्व इंद्रियांवर अधिराज्य गाजवणारे इंद्रिय आहे. रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार आणि विज्ञान हे मानवी

अस्तित्वाचे पाच घटक आहेत. या पाचही घटकांची एकजीव, सेंद्रिय (Organic) अशी व्यवस्थिती साकार होते. रूप विभाग हा पृथ्वी, आप, तेज आणि वायू या चार घटकांचे सेंद्रिय रूप असतो. ही मानवाच्या देहबंधाच्या निर्माणाची प्रक्रिया आहे. तर वेदना, संज्ञा, संस्कार आणि विज्ञान हे नामस्कंधाचे घटक आहेत. हे चार घटक मानवाच्या मानसविश्वाशी संबंधित आहेत.

वेदनास्कंध म्हणजे इंद्रियांच्या त्यांच्या-त्यांच्या उपभोग्य विषयांशी आलेल्या संपर्कातून येणारी अनुभूती होय.

संज्ञेने इंद्रियविषयांना यथार्थपणे ओळखण्याचे कार्य करायचे असते. उदाहरणार्थ आवाज किंवा ध्वनी या कर्णेन्द्रियांच्या विषयांचे नेमके स्वरूप ओळखणे. गंध या घ्राणेन्द्रियांच्या विषयाचे नेमके स्वरूप ओळखणे. वस्तूचे दृश्य रूप या चक्षुरिन्द्रियांच्या विषयाचे नेमके रूप ओळखणे. उदा. सर्प आणि दोरी. अंधारात सापाला दोरी किंवा दोरीला साप मानण्याची कुठलीतरी चूक डोळा या इंद्रियाकडून होऊ शकते. पुढचे सगळे गोंधळ वा संकटे त्यातून निर्माण होऊ शकतात. हेच सर्व इंद्रियांच्या विषयांच्या संदर्भात होऊ शकते. चुकीचा अर्थ, भ्रान्त अर्थ, खोटा अर्थ लावला जाऊ शकतो आणि त्यातून अनर्थ निर्माण होऊ शकतात. त्यासाठी संज्ञेने वस्तूचे यथार्थ वा सम्यक रूप पाहण्याची आपली जबाबदारी पार पाडायची असते. हे झाले नाही तर तृष्णेच्या पोटी मोठी दुःखपरंपरा निर्माण होऊ शकते.

संस्कार हाही मनाचाच घटक आहे. संस्कार म्हणजे इच्छा. पण सदसदविवेकाच्या चाळणीतून तावून सुलाखून निघालेली ही इच्छा होय. ही इच्छा मग सम्यक इच्छा होते. धम्मनैतिकतेचे अनुसरण करणारा तो सम्यक संकल्प होतो. या पद्धतीने जाणीवपूर्वक घडणारे कर्मच 'धम्मकम्म' ठरते.

विज्ञान म्हणजे इष्टानिष्ठाचा, बऱ्या-वाईटाचा निवाडा करणारी विवेकबुद्धीच होय. हे विज्ञान म्हणजे मन. मनिन्द्रिय ! धम्म आत्माच मानत नसल्याने मन या इंद्रियाचा आणि आत्मा या संकल्पनेचा कोणताही संबंध जोडता येत नाही.

अर्थात नाम-रूप ही मानवाच्या अस्तित्वसिद्धीची सेंद्रिय तत्त्वे आहेत. अस्तित्व सिद्धीच्या अनुषंगाने या सर्वच तत्त्वांचे उपभोगाचे विषय आहेत. हे सर्व विश्वच मानवाच्या सर्व इंद्रियांच्या उपभोगाचा विषय आहे. या इंद्रियांच्या उपभोगाचे स्वरूप हाच महत्वाचा मुद्दा आहे. या उपभोगाला पंचशीलाचे बंधन असले पाहिजे. या उपभोगावर अष्टांग मार्गाचे नियंत्रण असले पाहिजे. या

उपभोगाच्या भावविश्वावर आणि वैचारिक भूमिकांवर बावीस प्रतिज्ञांचे नियंत्रण असले पाहिजे. असे झाले नाही तर हे सर्व उपभोग अनिर्बंध होतील आणि परस्परांच्या बाजूने सर्वच परस्परांना तापदायक होतील. तृष्णेचा मुद्दा या अनिर्बंध उपभोगाच्या अनुषंगाने निर्माण होतो. विषयांचा अनिर्बंध उपभोग म्हणजे तृष्णा. विषयांचा परस्परोपकारक समाजवादी मानसिकतेनुसार संभवणारा उपभोग म्हणजे निब्बान. धम्माला सर्वच संदर्भात हे निब्बान हवे आहे. या सर्वच उपभोगांचे सर्वकल्याणकारी व्यवस्थापन, सर्वसुखाय वा सर्वहिताय व्यवस्थापन हवे आहे. आणि हे व्यवस्थापन करणारा व्यवस्थापक धम्मच असायला हवा आहे.

ध्यान, समाधी वा विपश्यना न करता या व्यवस्थापनाचे अनुशासन मान्य करता येते. मनाला निष्ठेच्या बळावर तसे वळण लावता येते. ध्यान, समाधीवाल्यांना वा विपश्यनावाल्यांना हे जमण्यासारखे नाही. हे अभ्यास, चिंतनातून शक्य होते. निब्बानाच्या संविधानात मन उतरले की हे होते. समाधी ही केवळ एकाग्रता असते. पण ती नकाररूप असते. तिचा वास्तव जीवनातील बऱ्या वाईटाशी संबंध नसतो. ती लोकांना शांत बसवते.

सम्यक समाधी विधायक असते. ती नुसतीच व्यक्तिगत पातळीवरची, समाजातील बऱ्या वाईटाची फारकत घेतलेली एकाग्रता नसते. तर सम्यक समाधी ही लोककल्याणकारी कृतींच्या, सर्वजनहिताय कृतींच्या आणि विचारांच्या प्रेरणा मनात निर्माण करते. सम्यक समाधी ही धम्ममनस्क, निब्बानमनस्क मानव निर्माण करण्याची कार्यशाळा आहे. समग्र मानवी कल्याणाच्याच कृती आणि विचार स्फुरविणारी, मनांना सक्रीय करणारी, अधिक जागृत करून, अधिक धम्मडोळस करून जबाबदार, निर्व्यसनी आणि नैतिक जगणे फुलविणारी ही प्रेरणा आहे. ती बसायला सांगत नाही. चालायला सांगते. धम्मतत्त्वानुसार त्या त्या क्षणी, त्या त्या संदर्भात एकाग्र होऊन कार्य करित निब्बानमनस्क जगणे म्हणजे सम्यक समाधी होय.

दहा पारमितांची बेरीज : धम्ममानव

पारमिता म्हणजे पूर्णत्वाची अवस्था. या दहा पारमितांना शीलमार्गही म्हटले जाते. शीलमार्ग म्हणजे सदगुणांचा मार्ग होय. या सदगुणांना धम्माचा आचारधम्मही म्हणता येईल. या दहा सदगुणांनी जीवन प्रकाशित झाले तर ते धम्मजीवन म्हटले जाईल. हे सदगुण दहा आहेत - १) शील, २) दान,

३) उपेक्षा, ४) नैष्कर्म्य, ५) वीर्य, ६) शांती, ७) सत्य, ८) अधिष्ठान ९) करुणा आणि १०) मैत्री.

१) शील : धम्मामध्ये शील या संज्ञेला व्यापक अर्थ आहे. शील म्हणजे नीतीमत्ता. धम्म इहवादी आणि बुद्धिवादी तत्त्वज्ञानावर उभा आहे. याचा अर्थ तो ईश्वरही मानीत नाही आणि आत्माही मानीत नाही. तो स्वर्ग-नरकही मानीत नाही आणि वर्णसंस्थेसारखी, जातीसंस्थेसारखी सामाजिक विषमता सांगणारी कोणती संस्थाही मानीत नाही. तेव्हा धम्माची नीती ही पूर्णतः विशुद्ध समतेची नीती आहे. पंचशीलामध्ये वा बावीस प्रतिज्ञांमध्येही सांगितलेली नीती ही धम्माला अभिप्रेत अशी नीती आहे.

२) दान : परतफेडीची अपेक्षा न करता दुसऱ्याच्या भल्यासाठी आवश्यक त्या सर्व गोष्टी करणे म्हणजे दान होय. दुसऱ्याच्या भल्यासाठी करावयाच्या या गोष्टी निरपेक्ष मात्र असाव्यात.

३) उपेक्षा : उपेक्षा म्हणजे निराशा नव्हे. उपेक्षा म्हणजे मनाची निरामय अवस्था होय. फलप्राप्तीने विचलित न होता, निरपेक्षपणे प्रयत्न करणे म्हणजे उपेक्षा होय.

४) नैष्कर्म्य : म्हणजे स्वतःच्या आणि इतरांच्याही उज्ज्वल व्यक्तित्वाच्या निर्मितीत बाधा आणणाऱ्या ऐहिक सुखांचा त्याग.

५) वीर्य : करावयाचे काम निर्धाराने करणे, सर्व शक्ती एकवटून करणे, एकाग्र चित्ताने करणे आणि कोणत्याही प्रकारची कच न खाता करणे. त्यासाठी प्रयत्नांची पराकाष्टा करणे.

६) शांती : म्हणजे क्षमाशील वृत्ती होय. रागाने राग, द्वेषाने द्वेष आणि भांडणाने भांडण शमत नाही. कलह, राग, द्वेष आणि भांडण या सर्वच गोष्टी शमविण्याची ताकद फक्त क्षमाशीलतेत आहे.

७) सत्य : काय वाटेल ते झाले तरी खोटे बोलू नये. छोट्या-मोठ्या फायद्यासाठी; स्वतःच्या बचावासाठीही खोटे बोलू नये. खरेच बोलावे. खरे बोलण्याची किंमत चुकवावी आणि खरेच असावे. खरेच जगावे.

८) अधिष्ठान : म्हणजे ध्येय गाठण्याचा दृढ निश्चय. मनात पक्का निश्चय केला की वाटेल ते होते. मनात आणू ते होते. 'निश्चयाचे बळ, तुका म्हणे तेची फळ' असे आहे. निर्धार पोलादी हवा. संकल्प मजबूत हवा. हे असले की वाटा सरळ होत जातात. मार्ग निघत जातात. परिस्थिती बाकत जाते.

९) करुणा : म्हणजे सर्वाविषयी उदंड आपुलकी. सर्व मानव प्राण्यांविषयी उत्कट सहानुभूती. उत्कट जिव्हाळा आणि.

१०) मैत्री : म्हणजे सर्वच जीवमात्रांविषयी बंधुभाव. भगिनीभाव. कौटुंबिक स्नेहशीलता.

या सदगुणांचा ईश्वरांशी, मोक्षाशी कुठलाही संबंध नाही. पूजेशी वा प्रार्थनेशी संबंध नाही. ऐहिक जीवनाला सुंदर करणारी ही तत्त्वे आहेत. मानवांना परस्पर हितावह ठरणान्या नव्या धम्मवर्तनाची निर्मिती करणारे हे सदगुण आहेत.

बावीस प्रतिज्ञा : धम्मराष्ट्राचे सम्यक संविधान

महाबुद्ध डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी आपल्या अनुयायांना धम्मदीक्षेच्या वेळी बावीस प्रतिज्ञा दिल्या. धम्मक्रांतीच्या इतिहासात 'बावीस प्रतिज्ञा' या शब्दांना एक तेजस्वी अर्थ प्राप्त झाला. आंबेडकर समाजाच्या जीवनात बावीस प्रतिज्ञांना एका आचारसंहितेचे आणि विचारसंहितेचे रूप प्राप्त झाले. समाजक्रांतीच्या मार्गावरील बावीस दीपस्तंभ असे रूप या प्रतिज्ञांना प्राप्त झाले. आंबेडकर समाजाच्या भावनिक आणि वैचारिक जीवनाला या बावीस प्रतिज्ञांनी एक तेजोमय सूत्र दिले. बावीस प्रतिज्ञा ही परिवर्तनाकडे आणि जीवनाला बुद्धिवादाकडे - बंधुत्वाकडे नेणारी बावीस कड्यांची साखळी आहे. ती डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना अभिप्रेत असलेली आदर्श जीवनाची, धम्मराष्ट्राचीच वैचारिक दिशा आहे.

खरे म्हणजे दहा पारमिता, अष्टांग मार्ग आणि चार महान सत्ये यांची बेरीज बावीसच होते आणि त्यात पंचशील अंतर्भूत आहेच. बावीस प्रतिज्ञा हे धम्मराष्ट्राचे अत्यंत संक्षिप्त असे संविधानच आहे असे म्हटले पाहिजे. धम्मराष्ट्राच्या या संविधानाचा सरनामा किंवा प्रास्तविक मात्र या संविधानाच्या शेवटी म्हणजे बाविसाव्या प्रतिज्ञेत आहे. खरे म्हणजे या बाविसाव्या प्रतिज्ञेतच आधीच्या पूर्ण एकवीस प्रतिज्ञांचा अंतर्भाव आहे. या प्रतिज्ञेत आधीच्या सर्वच प्रतिज्ञांचा आशय समाविष्ट झालेला आहे. किंवा आधीच्या एकवीस प्रतिज्ञा म्हणजे या बाविसाव्या प्रतिज्ञेचा विस्तार होत असे म्हटले पाहिजे. खरे म्हणजे मी 'धम्मस्वीकार केला' यामध्येच सर्व काही आले. मी धम्मस्वीकार केला याचा अर्थ मी धम्मजीवनशैलीचा स्वीकार केला असाच आहे. यातच मग धम्माच्या तत्त्वज्ञानाचा आणि

आचारशैलीचाही समावेश असतोच. तत्त्वज्ञानाचा आणि आचारशैलीचा सर्वच तपशील या धम्मस्वीकारात अभिप्रेत असतोच. हा तपशील पाच-दहा पुस्तकेही लिहून सांगता येईल आणि हा सर्व तपशील गोठवून तो 'मी धम्मजीवी आहे' अशा एखाद्या वाक्यातही सांगता येईल किंवा 'बुद्धिवाद आणि समता यांचे सेंद्रिय रूप हाच माझा जीवनधम्म आहे' अशाही थोड्या मोठ्या वाक्यातून हे सांगता येईल. बुद्धिवादाचा प्रतीत्यसमुत्पाद, अनत्ता, अनात्म, प्रज्ञा, इहवाद, तर्कयुक्तता असा तपशील सांगता येईल. तोही मग विस्तारून सांगता येईल. 'समता' या मूल्याचा तपशील मग करुणा, बंधुता, स्वातंत्र्य, सामाजिक न्याय, समाजवाद, मैत्री असा विस्तारून सांगता येईल. मुद्दा या विस्ताराचा नाही. हा असा कितीही विस्तार केला तरी मग तो धम्माचाच विस्तार होईल. धम्म हा शब्द उच्चारला की संबंधित सर्व तपशील कुणाच्याही डोळ्यापुढे येणे मग अपरिहार्यच आहे. बाविसाव्या प्रतिज्ञेत आलेली बुद्धाची शिकवण म्हणजे धम्म! एकूणच तत्त्वज्ञानांच्या क्षेत्रात धम्माचे तत्त्वज्ञान इतर सर्व तत्त्वज्ञानांपेक्षा वेगळे आहे, ते कोणत्या बाबतीत आणि कसे वेगळे आहे आणि त्यानुसार प्रत्यक्षात येणारी जीवनशैली ही सुद्धा इतर सर्वच जीवनशैलींच्यापेक्षा कशी वेगळी आणि वैशिष्ट्यपूर्ण आहे हेही सहज लक्षात यायला हवे आणि तसे ते येतेही.

म्हणून ही बाविसावी प्रतिज्ञा आधीच्या सर्वच प्रतिज्ञांना पोटात वागविणारी प्रतिज्ञा ठरते. संविधानाचा सरनामा किंवा प्रास्ताविक संविधानाच्या प्रारंभी आहे पण बावीस प्रतिज्ञांच्या संविधानाचे प्रास्ताविक भारतीय संविधानाप्रमाणे प्रारंभी न येता शेवटी येते ही बाबही आपण समजावून घ्यायला हवी आहे.

बावीस प्रतिज्ञांमधील पहिल्या पाच प्रतिज्ञांचा एक गट आपल्याला करता येईल. या पाचही प्रतिज्ञा म्हणजे 'मी देव ही संकल्पना मानत नाही'. या एकाच प्रतिज्ञेचा विस्तार आहेत. काही देवांची नावे देऊन त्यांना मी मानणार नाही असे आपण म्हटले तरी मग इतर देव उरतात त्यांना मानणार काय असा प्रश्न आहे. प्रतिज्ञा ही रचनादृष्ट्या आटोपशीर असावी लागते. ब्रह्मा, विष्णू आणि महेश किंवा राम या पाच जणांना देव मानणार नाही. मग उरलेल्यांना मानणार काय ? असा प्रश्न येतो. मग तिसऱ्या प्रतिज्ञेत मी 'गौरी-गणपती' इत्यादी हिंदू धर्मातील कोणत्याही देवदेवतेस मानणार नाही असे म्हटले जाते. या प्रतिज्ञेमधून हिंदू धर्मातील सर्वच देवता मानणार नाही इथपर्यंत देवतांच्या नकाराचा तपशील विस्तारत जातो. पण हा विस्तार एका हिंदूधर्मापाशीच थांबतो. त्यावेळच्या

अस्पृश्य समाजातील लोकांमध्ये अठरा हजार पीर-पैगंबरांची उपासना चालत असे. ख्रिश्चनांच्याही आकाशातील देवाची उपासना चालत असे. शीख धर्मातील अशाच गोष्टींची उपासना चालत असे. शिवाय स्थानीय बाबा-बुवा, महाराज यांचीही आराधना चालत असे. आणि दुःखद गोष्ट ही की अशी आराधना आजही चालते. ही आराधना करणारांमध्ये मोठमोठ्या नेत्यांचा आणि वेगवेगळ्या क्षेत्रांमधील सुविद्य लोकांचाही अंतर्भाव आहे.

आपला मुद्दा हा की, हिंदू धर्मातील सर्व देवता नाकारल्या तरी इतर धर्मांमधील देवतांची अफाट गर्दी उरतेच. तिचे काय करणार ? कोणत्याही प्रतिज्ञेत या सर्व देवतांचा उल्लेख नाही. तसा तो करता येणेही शक्य नाही. लोक बुद्धालाही देव मानतात. हिंदूनी त्यांच्या देवांची पूजा करावी तशी बुद्धाची पूजा करतात. पण मग मी बुद्धाला देव मानणार नाही अशी प्रतिज्ञाही असायला हवी होती. पण ती नाही. मग बुद्धाला देव मानायचे वा हिंदूधर्माव्यतिरिक्तच्या देवांना मानायचे आणि त्यांची उपासना करायची काय ? अशा उपासनेला मोकळीक आहे काय असा प्रश्न आहे. यातून पळवाटा निघू शकतात. यातून गोंधळ माजू शकतो. प्रतिज्ञेत तपशीलाचा अंतर्भाव करण्याची गरज नसते कारण ते असे गैरसोयीचे असते. त्यामुळे प्रतिज्ञेत सर्वच तपशील आणि त्याचा विराट पसारा अंतर्भूत होऊ शकेल अशा तत्त्वांचा निर्देश करावा लागतो. 'मी देव ही संकल्पनाच मानणार नाही' अशी प्रतिज्ञा असली असती तर त्याकाळचा संबंधित सर्व देवांच्या नावांचा तपशील आणि पुढेही निर्माण होणाऱ्या देवांच्या नावांचा आणि जगाच्या पाठीवरील सर्वच देवांच्या नावांचा तपशील आपोआपच बाद ठरला असता. हे झाले असते तर मग देव ही संकल्पनाच अमान्य केल्यावर देवाने घेतलेले अवतार अमान्य करण्याचा मुद्दाच उपस्थित झाला नसता.

सहा, सात आणि आठ या प्रतिज्ञा आचाराच्या संदर्भातल्या आहेत. या प्रतिज्ञांमध्ये देव आणि धर्म यांच्याबरोबर येणाऱ्या कर्मकांडाचा हा मुद्दा आहे. पण हाही तपशील या दोन-तीन गोष्टींपाशीच थांबत नाही. धर्माशी निगडित आचाराचा तपशील अफाट आहे. सण, लग्नविधी, उपास-तापास, यात्रा-जत्रा, नवस-सायास, ग्रहांच्या अंगठ्या, धागे-दोरे असा अनेक अंगानी हा तपशील पसरलेला आहे. या सर्व तपशीलाची नोंद प्रतिज्ञेत कशी करणार ? तशी करायची गरज असते काय ? हा सर्वच तपशील देव आणि धर्म मानणाऱ्या मानसिकतेशी निगडित आहे. आणि ज्याने धम्मस्वीकार केला त्याने 'धर्म' नाकारलेलाच

असतो. एकूणच धर्मसंस्था त्याने नाकारलेलीच असते आणि 'देव ही संकल्पना' नाकारली की जगाच्या पाठीवरील विद्यमान आणि आगामीही सर्व देव नाकारलेलेच असतात. त्यामुळे मुद्दा एवढाच की धम्माचा स्वीकार केला याचा अर्थ देव ही संकल्पनाही नाकारली गेली आहे आणि धर्म ही संकल्पनाही नाकारली गेली आहे असा होतो. मग याचा अर्थच असा की देव आणि धर्म या व्यूहाशी संबंधित सर्व कर्मकांडही नाकारले गेले आहे. आचारविषयक सर्वच तपशीलही नाकारला गेला आहे. त्यामुळे तपशील सांगणाऱ्या प्रतिज्ञांना अंत नसतो. म्हणून तत्त्वांचा निर्देश प्रतिज्ञेत व्हावा लागतो.

९ ते १८ पर्यंतच्या प्रतिज्ञांमध्ये धम्माची आचारसंहिता येते. म्हणजे पहिल्या पाच प्रतिज्ञांमध्ये बुद्धाचे बुद्धिवादी आणि इहवादी असे पायाभूत तत्त्वज्ञान सूचित केले जाते आणि पुढल्या १८ पर्यंतच्या प्रतिज्ञांमध्ये या बुद्धिवादी तत्त्वज्ञानानुसार संभवणारा आचारपक्ष सुचविला जातो. १३ ते १७ या प्रतिज्ञांमधून पंचशीलाचा निर्देश केला जातो. मी पंचशीलाचे पालन करीन अशी या पाच प्रतिज्ञांची एकच प्रतिज्ञा करता आली असती.

१९, २० आणि २१ या प्रतिज्ञा धम्माची महत्ता किंवा श्रेष्ठत्व सांगणाऱ्या, हिंदू धर्माच्या त्यागाचा निर्धार सांगणाऱ्या आणि धम्मस्वीकारामुळे झालेले स्थित्यंतर सांगणाऱ्या आहेत. अठरावी प्रतिज्ञा आधीच्या प्रतिज्ञांचाच निष्कर्ष म्हणून येत आहे. परत अठरावी प्रतिज्ञा आणि बाविसावी प्रतिज्ञा यांचा आशय एकच आहे. प्रज्ञा, शील आणि करुणा ही अठराव्या प्रतिज्ञेमधली तत्त्वांची सांगड म्हणजे बुद्धाची शिकवणच होय. त्यातील प्रज्ञा बुद्धाच्या पायाभूत तत्त्वज्ञानाचा म्हणजे बुद्धिवादाचा निर्देश करते तर शील आणि करुणा यातून धम्माला अभिप्रेत असलेला आचार सुचविला जातो. याचा अर्थ प्रज्ञा हा बुद्धाचा 'विचारधम्म' आहे तर शील आणि करुणा हा बुद्धाचा 'आचारधम्म' आहे असे म्हणायला हवे.

याचा अर्थ आधीच्या एकूणच एकवीस प्रतिज्ञा या बाविसाव्या प्रतिज्ञेचा विस्तार आहेत. हा विस्तार विचार आणि त्यावर आधारलेला आचार असा द्विविध आहे. बावीस प्रतिज्ञांमध्ये यादृष्टीने मोठ्या प्रमाणात पुनरावृत्ती आहे. पण ही पुनरावृत्ती डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना कळत नव्हती असे नाही. कळत होती. पण हिंदूधर्मातून बाहेर पडणाऱ्या त्यावेळच्या समाजाचे मानसशास्त्र लक्षात घेता ही पुनरावृत्ती ठेवणे बाबासाहेबांना आवश्यक वाटले. तेही आपण समजावून

ध्यायला हवे. पण प्रारंभीच्या भागातील प्रतिज्ञांमध्ये केवळ हिंदू धर्मातील देवतांचा निर्देश आहे. त्या प्रतिज्ञांची एकच प्रतिज्ञा करता येईल काय त्याचा विचार व्हावा असे वाटते. 'मी ईश्वर ही संकल्पनाच मानणार नाही आणि मी कोणत्याही बाबा-बुवाला मानणार नाही' अशी सर्वसमावेशक प्रतिज्ञा या बावीस प्रतिज्ञांमध्ये अंतर्भूत करायला हरकत नाही.

या बावीस प्रतिज्ञांवर डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विशुद्ध बुद्धिवादाच्या मुद्रा उमटलेल्या आहेत. या बावीस प्रतिज्ञांच्या आरशात आपल्याला धम्म स्वच्छपणे दिसतो. आणि या प्रतिज्ञांमध्ये बाबासाहेबांनी चुकूनही ध्यान-समाधीचा वा विपश्यनेचा अंतर्भाव केला नाही हे ध्यानात घेण्याची सुबुद्धी विपश्यनावाद्यांना व्हावी असे मात्र मनापासून वाटते.

'बुद्ध आणि त्यांचा धम्म' या ग्रंथात पृ. १७४-१७५ या पानांवर लिहिलेला मजकूर विपश्यनावाल्यांनी वाचायचे टाळू नये. बुद्धाची शिकवणूक कोणती ? या प्रश्नाचे उत्तर देताना बाबासाहेबांनी हे लिहिले आहे की 'काहींच्या मते समाधी हा त्याच्या शिकवणुकीचा मुख्य गाभा आहे. काहींच्या मते त्यात विपश्यना (म्हणजे एक प्रकारचा प्राणायाम) महत्त्वाची आहे. पुढे इथेच बाबासाहेब लिहितात "यापैकी काही मते एकांगी विचारवंतांची आहेत. असे लोक म्हणजे ज्यांना बौद्ध धम्माचे सार समाधी, विपश्यना किंवा दीक्षितांना प्राप्त होणाऱ्या गुप्त मंत्रात आहे असे वाटते ते लोक." पण हे सर्व एकांगी विचार आहेत हे सांगून बुद्धाने दिलेल्या सामाजिक संदेशाची मांडणी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर करतात. न्याय, प्रेम, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता हा तो सामाजिक संदेश होय. या संदेशाकडे मात्र लोक दुर्लक्ष करतात. याचा अर्थ समाधी वा विपश्यना यापेक्षा बुद्धाचा हा सामाजिक संदेश डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना क्रांतीकारी आणि आदरपूर्वक स्वीकारण्याजोगा वाटतो असा आहे.

काही लोक अलीकडच्या काळात बावीस प्रतिज्ञा नाकारण्याची भाषा बोलत आहेत. देवी-देवतांना या प्रतिज्ञांमधून दिलेल्या नकाराची त्यांना अडचण होऊ लागलेली आहे. या देवी-देवतांना मानणारे आपले मित्र बुजाडतात असे त्यांचे म्हणणे असल्याचेही कानावर आले आहे. पण माणसे याप्रकारे आपल्या आणि आपल्या स्थितीवादी मित्रांच्या सोयीसाठी अडचणीच्या म्हणून बावीस प्रतिज्ञा नाकारायला लागली तर बुद्धाचे बुद्धपण ज्या बुद्धिवादी तत्त्वज्ञानावर उभे

आहे ते तत्त्वज्ञानच नाकारावे लागेल. इहवादी तत्त्वज्ञान परलोकवादी मनांचा पटणे शक्य नाही म्हणून इहवादी तत्त्वज्ञान अडचणीचे मानायचे काय असा प्रश्न आहे. काही लोकांना आवडत नाही म्हणून इहवादी तत्त्वज्ञानाला परलोकवादी तत्त्वज्ञानाचा चेहरा द्यायचा काय असा प्रश्न आहे. ही विघातक समरसता आहे. परलोकवाद्यांना वा अध्यात्मवाद्यांना आपल्यासारखे इहवादी करून घ्यायला हवे आहे. देवदेवता मानणारे देवदेवता न मानणारांच्या भावनांचा विचार करतात काय ? मग देवदेवता न मानणारांनी देवदेवता मानणारांच्या मनांची इतकी काळजी कशासाठी घ्यायची ? परिवर्तनाबद्दल खरोखरच प्रेम असेल, समतेचे महत्व खरोखरच कळले असेल तर देवदेवतावाल्यांनी परिवर्तनासाठी आणि समतेसाठी देवदेवता नाकाराव्या. पण घडते उलटे. परिवर्तनवाद्यांना हे देवदेवतावाले लोक देवदेवता स्वीकारायला लावत आहेत. म्हणजे उजेडात वावरणाऱ्या लोकांना हे लोक अंधारात बोलावित आहेत. ह्याचे समर्थन कसे करणार असा प्रश्न आहे. देवदेवता मानणारांच्या सोयीसाठी, त्यांची मने जपण्यासाठी परिवर्तन मारायचे की परिवर्तन जिवंत ठेवण्यासाठी देवदेवतावाल्यांचा निरोप घ्यायचा या प्रश्नाचे उत्तर बावीस प्रतिज्ञा नाकारायला निघालेल्या लोकांनी द्यायला हवे.

बावीस प्रतिज्ञा नाकारायच्या नाहीत. तर त्यांची आचरणातून अंमलबजावणी व्हायला हवी. आणि बावीस प्रतिज्ञा नाकारायला निघालेल्यांना पळवाटा काढता येऊ नयेत यासाठी बावीस प्रतिज्ञांना आता धम्मदीक्षेच्या सुवर्ण महोत्सवी वर्षात अधिक प्रखर रूप द्यायला हवे. कोणताही देव, कोणताही बाबा-बुवा आणि कोणतीही अंधश्रद्धा मी मानणार नाही अशी कडक प्रतिज्ञा लोकांनी घ्यायला हवी. ईश्वर आणि आत्मा न मानणाऱ्या बुद्धाच्या बुद्धिवादाला जे-जे अमान्य ते-ते सर्व मी अमान्य करतो आणि बुद्धाच्या समतेत जे-जे बसत नाही ते-ते सर्वच मी अमान्य करतो हा खरे तर बावीस प्रतिज्ञांचा आशय आहे. या एकूण बावीस प्रतिज्ञांची बेरीज 'एक' एवढीच आहे आणि या 'एक' बेरजेचे नाव आहे 'धम्म' ! बावीस प्रतिज्ञांची इच्छा धम्म हीच आहे आणि बावीस प्रतिज्ञांनी घेतलेली एकच एक प्रतिज्ञा 'धम्म' हीच आहे याचा कोणालाही विसर पडू नये.

□□□

डॉ. यशवंत मनोहरांचे साहित्य

कवितासंग्रह :

१. उत्थानगुंफा : कॉन्टिनेंटल, पुणे, ति.आ. २००१ पृ. ११०
२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर : एक चिंतनकाव्य : सुनील, नागपूर १९८२ पृ. ९०, दु.आ. युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर २००६
३. मूर्तिभंजन : श्रीविद्या, पुणे १९८५ पृ. ११४
४. जीवनायन : मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, २००१ पृ. ११४

वैचारिक साहित्य :

१. डॉ. आंबेडकरांचा बुद्धधम्म : डॉ. आंबेडकर प्रकाशन, यवतमाळ, १९८७ पृ. ७२
२. प्रबोधनविचार : महाबोधी, नागपूर १९८९ पृ. १७६
३. मंडल आयोग : भ्रम आणि सत्य : अशोक खंडाळे, चंद्रपूर, दु.आ. १९९१ पृ. ३२
४. आपले महाकाव्यातील नायक : शम्बूक-कर्ण-एकलव्य : संघमित्रा, नागपूर, १९९१ पृ. ४०, दु.आ., ति.आ., युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर, २००४, २००६
५. आपल्या क्रांतीचे शिल्पकार : आंबेडकर-फुले-बुद्ध : महाबोधी, नागपूर, १९९१ पृ. ४८, दु.आ. युगसाक्षी प्रकाशन नागपूर, २००६
६. डॉ. आंबेडकर : एक शक्तिबेध : संघमित्रा, नागपूर १९९१ पृ. १२०
७. बुद्ध आणि त्याचा धम्म : सारतत्व : प्रियदर्शी, कोल्हापूर, १९९१ पृ. ११९, दु.आ. २००४, ति.आ. युगसाक्षी प्रकाशन नागपूर, २००६
८. आंबेडकर संस्कृती : कल्पना, नागपूर, १९९१ पृ. ४८, दु.आ. युगसाक्षी प्रकाशन नागपूर, २००६
९. आंबेडकरवादी विद्रोही निबंध : ऋचा, नागपूर, १९९२ पृ. १६८
१०. आंबेडकरी चळवळीतील अंतर्विरोध : क्रांतीपर्व प्रकाशन, पुणे, १९९८ पृ. ७२, दु.आ., युगसाक्षी प्रकाशन नागपूर, २००६
११. डॉ. आंबेडकरांचा बुद्ध कोणता ? : युगंधरा प्रकाशन, यवतमाळ, १९९८ पृ. ४०, दु.आ., युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर, २००४
१२. बहुजनक्रांतीचे महानायक : जोतीबा फुले : क्रांतीपर्व प्रकाशन, पुणे, १९९८ पृ. ३९
१३. मूल्यमंथन, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर, २००४ पृ. ११२
१४. आंबेडकरी क्रांतीचा जाहीरनामा : समता सैनिक दल, युगसाक्षी, २००५ पृ. २०

१५. रिपब्लिकन पक्ष : बांधणीची एक दिशा : युगसाक्षी, दु.आ. २००४ पृ. ६४
१६. डॉ. आंबेडकरांनी मनुस्मृती का जाळली ? : युगसाक्षी प्रकाशन नागपूर, दु.आ. २००५, पृ. ३२
१७. धम्मदीक्षेचा सुवर्ण महोत्सव तुम्हाला काय मागतो ? युगसाक्षी २००५ पृ. २४
१८. आंबेडकरवादी बौद्धभिक्षू कसा असावा ? युगसाक्षी, २००५ पृ. १६
१९. अध्यापकांपुढील जळते प्रश्न : युगसाक्षी प्रकाशन नागपूर, २००४ पृ. १६
२०. आजचे शिक्षण आणि अध्यापक : युगसाक्षी प्रकाशन नागपूर, २००४ पृ. १६
२१. डॉ. आंबेडकरांनी विपश्यना का नाकारली ? : युगसाक्षी, दु.आ. २००६ पृ. ३२
२२. शिक्षकांपुढील आव्हाने, युगसाक्षी प्रकाशन नागपूर, २००४ पृ. १६
२३. धम्मक्रांतीची पन्नास वर्षे, युगसाक्षी प्रकाशन नागपूर, २००६ पृ. १६
२४. निळुभाऊ फुले यांना दोन पत्रे : युगसाक्षी प्रकाशन नागपूर, २००६ पृ. १६
२५. आंबेडकर समाजातील मध्यमवर्गाची जबाबदारी, प्रकाशक डॉ. संजय जाधव, नाशिक, एप्रिल २००६ पृ. १६, दु.आ. मे २००६, पृ. १६
२६. बुद्धाचा आचारधम्म : युगसाक्षी प्रकाशन नागपूर, २००६ पृ. ३२
२७. समाजपरिवर्तनाची दिशा : धम्मभूमी प्रकाशन, यवतमाळ, २००५, पृ. १५२

साहित्यसमीक्षा :

१. दलित साहित्य : सिद्धान्त आणि स्वरूप : नागपूर १९७८ पृ. १३४
२. स्वाद आणि चिकित्सा : धनंजय, नागपूर, १९७८ पृ. ११०
३. बाळ सीताराम मर्ढेकर : साहित्य अकादमी, दिल्ली १९८७, १९९३ ति.आ. १९९७ पृ. ११९
४. निबंधकार डॉ. आंबेडकर : संघमित्रा, नागपूर, दु.आ. १९८८ पृ. १२०
५. दलित साहित्य चिंतन : संघमित्रा, नागपूर, दु.आ. १९८८ पृ. ११२
६. आंबेडकरवादी आस्वादक समीक्षा : प्रियदर्शी, कोल्हापूर, १९९१ पृ. १२२
७. समाज आणि साहित्यसमीक्षा : सुगावा, पुणे, १९९२ पृ. २६८
८. शरच्चंद्र मुक्तिबोधांची कविता : (संपादन), साहित्य अकादमी, दिल्ली, १९९२ पृ. २३७
९. मराठी कविता आणि आधुनिकता : आंबेडकरधम्म, नागपूर, १९९८ पृ. २७२
१०. आंबेडकरी चळवळ आणि साहित्य : अभय प्रकाशन, नागपूर, १९९३ पृ. १४४
११. परिवर्तनवादी जीवनमूल्ये आणि वाङ्मयीन मूल्ये : ठिय्या प्रकाशन, नागपूर, १९९८ पृ. ४०

१२. आंबेडकरवादी मराठी साहित्य : भीमरत्न प्रकाशन, नागपूर १९९९ पृ. ३२०
१३. युगसाक्षी साहित्य : श्रेयस प्रकाशन, हिंगणघाट, २००१ पृ. ४९६
१४. नवे साहित्यशास्त्र : विजय प्रकाशन, नागपूर, २००१ पृ. ३६८
१५. विचारसंघर्ष : (भाषणांचा संग्रह), दुांधरा, यवतमाळ २००४, पृ. ११२
१६. प्रतिभावंत साहित्यिक : आत्माराम कनीराव राठाड, युगसाक्षी २००५, पृ. ४०
१७. दलित साहित्याचे नामांतर : आंबेडकरवादी साहित्य, युगसाक्षी २००५, पृ. ४८
१८. आंबेडकरवादी महागीतकार : वामनदादा कर्डक, युगसाक्षी २००५, पृ. १०८
१९. साहित्यसंस्कृतीच्या प्रकाशवाटा, आकांक्षा प्रकाशन, नागपूर, २००५ पृ. १४८

प्रवास वर्णन : १. स्मरणांची कारंजी समुचित, नागपूर, प.आ. १९८७,
युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर दु.आ. एप्रिल २००४ पृ. ८८

कादंबरी : १. यशोधरा-सावित्री-रमाई, (एकत्र), युगसाक्षी, नागपूर
२००४

२. मी यशोधरा, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर २००६, पृ. ३४

३. मी सावित्री, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर २००६, पृ. ४०

४. रमाई, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर २००६, पृ. ६६

पत्रसंग्रह : १. पत्रप्राजक्त, अभिनव पब्लिकेशन, गडचिरोली, २००४
पृ. १४४

श्रद्धांजलीपर ललित लेख : सातवा ऋतु अश्रूंचा, युगसाक्षी, नागपूर २००५

गौरवग्रंथ : डॉ. यशवंत मनोहर एक प्रज्ञाशील प्रतिभा : संपादक : डॉ.
अरुणा देशमुख, डॉ. शैलेंद्र लेंडे आणि डॉ. प्रभंजन चव्हाण

आगामी पुस्तके :

१. ईश्वर : एक महालेख
२. महानायक जोतीबा फुले (विचारसमीक्षा)
३. बुद्धाचे क्रांतीकारी तत्त्वज्ञान
४. मार्क्सवाद, गांधीवाद, आंबेडकरवाद आणि मराठी साहित्य
५. पत्रपौर्णिमा (पत्रसंग्रह)
६. मी आंबेडकर (कादंबरी)
७. चांदण (पत्ररूप कादंबरी)
८. स्वप्नभूमीच्या हाका (कवितासंग्रह)
९. प्रतीक्षायन (कवितासंग्रह)
१०. स्वप्नस्था (कादंबरी)

‘बुद्धाचा आचारधम्म’ या पुस्तिकेत डॉ. यशवंत मनोहरांनी बुद्धाच्या मूळ बुद्धिवादी दृष्टिकोणातून बुद्धाचा आचारधम्म मांडून दाखविला आहे. त्रिसरण, चार महासत्ये, पंचशील आष्टांगमार्ग, दहा पारमिता आणि बावीस प्रतिज्ञा यांच्या संदर्भात पूर्णतः बुद्धिवादी चिंतन डॉ. मनोहरांनी या पुस्तिकेत मांडले आहे.